
LA LLEI D'ÚS I ENSENYAMENT DEL VALENCIÀ I LA CONFIGURACIÓ DEL SISTEMA EDUCATIU PLURILINGÜE VALENCIÀ

THE *LLEI D'ÚS I ENSENYAMENT DEL VALENCIÀ* AND THE CONFIGURATION OF THE VALENCIAN MULTILIN- GUAL EDUCATIONAL SYSTEM

JOSEP-MARIA BALDAQUÍ-ESCANDELL

Universitat d'Alacant

josep.baldaqui@ua.es

Resum: En aquest article volem fer una aproximació històrica al desplegament de l'educació plurilingüe al País Valencià. En una primera part revisarem alguns fets que ens semblen significatius per explicar la situació del sistema educatiu valencià en relació a l'ensenyament de la llengua abans de l'aprovació de la *Llei d'ús i ensenyament del valencià* (LUEV). En la segona part, descriurem el desplegament del sistema educatiu valencià a partir de l'aprovació de la LUEV per analitzar com ha anat configurant-se un sistema inicialment bilingüe i, posteriorment plurilingüe, i identificar les fortaleses i debilitats dels diferents programes educatius que s'han aplicat en el marc de la LUEV.

Paraules clau: Llei d'ús i ensenyament del valencià, LUEV, educació bilingüe, educació plurilingüe, plurilingüisme, País Valencià, Comunitat Valenciana.

Abstract: In this article we want to make a historical approach to the development of multilingual education in the Valencian Community (Spain). In the first part we will review some facts that seem significant to explain the situation of the Valencian educational system in relation to the teaching of the language before the approval of the *Law of use and education of Valencian* (LUEV). In the second part, we will describe the deployment of the Valencian educational system from the approval of the LUEV to analyse how an initially bilingual and, subsequently multilingual, system has been configured and identify the strengths and weaknesses of the different educational programs that have been applied within the framework of the LUEV.

Key words: Law for the use and teaching of Valencian, LUEV, bilingual education, multilingual education, plurilingualism, Valencian Country, Valencian Community.

1. INTRODUCCIÓ

Els sistemes educatius i els programes educatius que els conformen són únics en la mesura que són el resultat d'una història i d'unes circumstàncies concretes i irrepetibles, i que s'adapten a contextos que són també únics. Per això, l'anàlisi del sistema educatiu valencià, del seu present i de les seues necessitats futures, seria incompleta si no tinguéssim en compte la seua història passada i recent i el context sociopolític actual. La història de l'educació valenciana des d'un punt de vista lingüístic està marcada per la *Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià* (LUEV), l'aprovació de la qual a finals de 1983 va suposar un abans i un després en l'educació valenciana. És per això que aquest treball s'articula en tres grans apartats: la situació lingüística de l'escola valenciana abans de l'aprovació de la LUEV; la configuració d'un sistema educatiu inicialment bilingüe i la seua transició cap al plurilingüisme a partir de l'aprovació d'aquesta llei, i un breu apartat de conclusions en què fem una crida al consens social i polític necessaris perquè el disseny de l'educació lingüística valenciana quede fora de la contesa política i siga el resultat de decisions basades en el coneixement científic sobre l'educació plurilingüe.

2. L'ESCOLA I EL VALENCIÀ ABANS DE LA LLEI D'ÚS I ENSENYAMENT DEL VALENCIÀ

La llengua catalana ha estat perseguida legalment al País Valencià des de 1707, any en què es va promulgar la Pragmàtica de 29 de juny per la qual Felip V va decretar l'aboliment del dret foral valencià i l'assimilació del Regne de València als usatges, els costums i les lleis establerts a Castella,¹ fins a l'aprovació de la *Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià* a finals de 1983.² Malgrat que el fet històric ens puga resultar llunyà, aquesta prohibició, imposada per la força de les armes, es va allargar durant tot el segle XIX i va arribar fins als anys vuitanta del segle XX, i encara en l'actualitat patim els resultats d'aquella imposició.

Cent cinquanta anys més tard, la promulgació de la *Ley de Instrucción Pública*,³ coneguda com a *Ley Moyano*, va ser el fonament de l'ordenament legislatiu del sistema educatiu espanyol durant més de cent anys, pràcticament fins a l'aprovació de la *Ley*

---

1. Real Decreto de 29 de juny de 1707.

2. Llei 4/1983, de 23 de novembre, d'ús i ensenyament del valencià (DOGV 01/12/1983).

3. Ley de Instrucción Pública de 9 de septiembre de 1857.

General de Educación de 1970. Aquesta llei, si bé modernitzava el sistema educatiu, també mantenia l'exclusió de la llengua catalana en l'educació obligatòria en l'article 88, que estableix que «La Gramática y Ortografía de la Academia Española serán texto obligatorio y único para estas materias en la enseñanza pública».

Els problemes que la prohibició implicava per a l'alumnat que tenia una primera llengua diferent del castellà eren evidents. L'any 1886, només nou anys després de la promulgació de la *Ley Moyano*, el sacerdot de Dénia i historiador Roc Chabàs (1844-1912) criticava el despropòsit en un article titulat «La enseñanza de la gramática castellana en las escuelas del Reino de Valencia» (Chabàs 1886: 57-58):

La Ley de instruccion publica vá más allá: cree seguramente que todos los españoles son castellanos, y quiere que en todas las escuelas de la nación se enseñe la gramática de la lengua castellana. Esto es un absurdo, pues este precepto, tal como suena, no es posible ponerlo en práctica donde la generalidad de los que concurren á la escuela habla un idioma, que no sea el castellano. [...] Concretándonos al Reino de Valencia tenemos, que como los niños solo saben el dialecto peculiar de esta región, no pueden comprender un tecnicismo que no se corresponda al valenciano, mayormente, si como es regular, el maestro hace su explicación en castellano, idioma extraño para ellos.

Chabàs no reivindica un estatut d'oficialitat per al valencià⁴ que parlava el poble. Però era una persona intel·ligent que no s'enganyava en el diagnòstic del problema i en la proposta de solucions. Suggereix que és necessari que els mestres coneguen tant el valencià com la seua gramàtica i que l'alumnat aprenga de llegir i d'escriure en la primera llengua abans d'enfrontar-se a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura en una llengua, la castellana, desconeguda per ells (Chabàs 1886: 65):

La primera dificultad es que ni los niños ni los maestros saben la gramática valenciana, y tanto es así, que ni hasta hay ninguna escrita, ni buena ni mala. Un niño que supiera leer y escribir el valenciano, y que conociera el tecnicismo, siquiera elemental, de su dialecto, fácilmente, al enseñarle la gramática castellana, comprendería las diferencias de una y otra, sabría buscar las palabras en el diccionario y pronto aprendería el castellano.

En aquest article, Chabàs explica el seu projecte d'escriure una gramàtica didàctica del castellà per a ús dels xiquets i xiquetes valencianoparlants que es basaria en la comparació sistemàtica entre la primera llengua dels alumnes, el català, i la llengua meta, el castellà. Però encara que l'obra té per objectiu l'aprenentatge del castellà, l'autor està convençut que aquesta gramàtica comparada podria servir també per a l'aprenentatge del valencià (Chabàs 1886: 89):

4. En aquest treball fem l'expressió valencià en les seues accepcions de varietat de la llengua catalana, nom oficial de la llengua pròpia dels valencians i nom de l'assignatura homònima.

Hay que notar que lo mismo sirve esta gramática comparada para el estudio de los valencianos, que para el de los castellanos, que hay en este reino. Estos ordinariamente no lo necesitan, pero si alguno quisiera aprender nuestro dialecto, en particular los maestros castellanos, que hay en este reino, pueden aprovecharse de este libro.

Si bé els exemples que proposa són bastant ingenus, la idea no deixa de ser interessant. Actualment, diríem que aquesta proposta de gramàtica parteix de la competència que l'alumnat té en la primera llengua per a construir la competència en la segona llengua a partir de la reflexió metalingüística.

També proposa (Chabàs 1886: 58) una altra idea que sembla de sentit comú: que els xiquets i xiquetes valencians aprenguen a parlar el castellà abans d'introduir l'aprenentatge de la lectura, l'escriptura i la gramàtica en aquesta llengua:

Hay un defecto capital en la ley; donde manda que se enseñe la gramática castellana, debería añadir: «Y allí donde se hable algun dialecto, los maestros enseñarán antes á los niños el idioma oficial». Una cosa muy diferente es el saber un idioma que el saber su gramática: ésta supone el conocimiento de aquel, siquiera sea rutinario.

La lectura d'aquest article va deixant una sèrie d'idees interessants i una descripció sociolingüística i pedagògica que ens sembla molt ajustada a la realitat de les escoles valencianes de la segona meitat del segle XIX pel que fa a l'aprenentatge lingüístic.

Les escoles valencianes que descriu són un paradigma del que ara sabem que no s'ha de fer en l'educació plurilingüe. És el que anomenem *submersió lingüística*, que no s'ha de confondre amb la *immersió lingüística*. En la submersió, l'alumnat que parla una llengua minoritzada i de prestigi baix, el valencià en aquest cas, és escolaritzat obligatòriament en la llengua oficial, dominant i de prestigi. L'escola no té en compte que els alumnes no coneixen la llengua d'escolarització i els n'ensenya la llengua escrita i la gramàtica sense que sàpiguen parlar-la. Com a resultat, l'alumnat, molt poc motivat per un sistema educatiu que l'ignora i menysprea la seua llengua, no pot desplegar la seua competència lingüística cognitivoacadèmica —és a dir, la capacitat per a utilitzar la llengua com a vehicle i eina per a l'aprenentatge—,⁵ ni en la primera llengua, perquè està prohibida a l'escola, ni tampoc pot desenvolupar-la en la llengua del sistema educatiu, que no entén. El resultat és el fracàs escolar que descriu molt encertadament Chabàs i, molt possiblement, dèficits cognitius que arrossegàrà al llarg de tota la seua vida. Per això, es lamenta: «¡Cuantas inteligencias, tal vez privilegiadas, estén incultas, sin otra causa mas que esta!» (Chabàs 1886: 59).

5. És a dir la CALP (*cognitive academic language proficiency*) descrita per Cummins. Veg. *infra.*, p. 164.

En l'actualitat, està acceptat universalment pels especialistes que per als xiquets i les xiquetes que tenen una primera llengua minoritzada la millor manera d'aprendre és en la primera llengua. També sabem que en les situacions d'aprenentatge bilingüe és convenient que els mestres coneguen tant la llengua de l'escola com la dels alumnes, o que hi ha d'haver una seqüència temporal lògica en l'aprenentatge de l'oralitat i l'escriptura, ja que l'aprenentatge de la llengua oral ha de precedir el de la llengua escrita, o almenys ser simultani. També sabem, com intueix Chabàs, que l'aprenentatge de la segona llengua s'ha de fer a partir de la competència que l'aprenent té en la primera llengua. Per últim, assenyalem la importància d'una de les seues propostes: la necessitat de tenir una gramàtica didàctica per a l'aprenentatge del valencià i del castellà.

Haurem d'esperar més d'una generació per a trobar la primera gramàtica valenciana escrita amb una orientació escolar. Va ser un mestre d'escola, Bernat Ortín Benedito, qui va publicar el 1918, trenta-dos anys després de l'article de Roc Chabàs, una gramàtica escolar titulada *Gramàtica Valenciana (nocions elementals)*. Per a *escoles de primeres lletres* (Ortín 1918). Aquesta gramàtica, malgrat la seua brevetat, superava de molt les gramàtiques valencianes precedents.

La gramàtica d'Ortín es diferencia de les gramàtiques valencianes que s'havien publicat anteriorment en dos aspectes importants: per l'orientació escolar i perquè és la primera gramàtica valenciana que s'ajusta a la normativa de l'Institut d'Estudis Catalans (Ferrando 2000). Cal recordar que la normativa de l'IEC era en aquell moment molt recent: *Les Normes Ortogràfiques* s'havien publicat l'any 1913, el 1917 el *Diccionari Ortogràfic* i el 1918, el mateix any de la gramàtica d'Ortín, la *Gramàtica Catalana* de Pompeu Fabra, assumida com a gramàtica normativa i oficial per l'IEC. Per tant, amb Bernat Ortín trobem el primer pas del camí que havia de conduir a les *Normes de Castelló*.

El nostre repàs de l'ensenyament en valencià abans de la LUEV ens duu a parlar d'un altre mestre i gramàtic que estava cridat a ser un dels principals responsables de l'acord de Castelló: Carles Salvador i Gimeno.

Carles Salvador va exercir de mestre en escoles rurals. Aviat va ser conscient de les deficiències pedagògiques de l'escola de començaments del segle xx i de l'absurditat d'un sistema educatiu que obliga els nens i les nenes a estudiar en una llengua que no és la seua (Simbor 1983: 16):

El xic de València be [sic] obligat a rebre tot coneiximent en llengua exòtica. Clar és que pensant i parlant en valencià i rebent el coneixement de les disciplines en castellà, el xic es troba fora de l'ambient on creix i ha de viure. [...] I el remei és senzill. Obtindre l'ensenyança valenciana íntegra, rònega.

Com a mestre era un intel·lectual inquiet, cosa que li va fer conèixer l'obra dels pedagogs més importants, sobretot aquells relacionats amb l'ensenyament de la llengua materna o la renovació pedagògica: des dels clàssics, com ara Vives, Comenius, Pestalozzi, Froebel, Girard o Herbart, fins als contemporanis seus, com ara Saer, Montessori, Decroly, Freinet, Braunshausen... són autors que apareixen citats en les seues obres per a justificar-ne les propostes didàctiques, especialment les relacionades amb l'ensenyament en llengua materna (Simbor 1983: 79, 85).

Entre 1918 i 1923 són freqüents les intervencions de Carles Salvador en la premsa. Els articles tenien com a temàtica habitual la defensa de l'ensenyament en la llengua pròpia dels alumnes i la difusió de les idees valencianistes. Dins d'aquesta tasca divulgadora situem la publicació del fullet titulat *L'idioma valencià a les escoles* (1919), que arreplega una conferència pronunciada en l'Associació Provincial de Mestres Oficials de Castelló. La lectura d'aquesta conferència demostra que aquell jove mestre de vint-i-sis anys no només tenia unes fortes conviccions nacionalistes, sinó que també tenia unes inquietuds pedagògiques que el feien estar en l'avantguarda de la seua professió. La conferència finalitzava amb unes conclusions, la primera de les quals és la necessitat que l'alumnat siga escolaritzat en la primera llengua (Simbor 1983: 83-84):

Que tots els pedagogs estan contestes [sic] a l'afirmar que l'ensenyança dels alumnes s'ha de donar en l'escola a base de la llengua materna, per a que parlant-los al cor i a la intel·ligència, pugam fer obra útil a la humanitat.

Al mes d'abril de l'any 1928, l'Oficina Internacional de l'Educació va convocar a Luxemburg una conferència internacional sobre el bilingüisme que va reunir alguns dels principals especialistes dels camps de la psicologia, la lingüística i l'educació per debatre sobre l'educació bilingüe. Hi van participar investigadors com Ovide Decroly, Nicholas Braunshausen, Pierre Bovet, David John Saer o Alexandre Galí. Entre els assistents, hi havia sobretot luxemburguesos, però també hi van participar estudiosos de procedències molt diverses: Bèlgica, Alemanya, Suïssa, Txecoslovàquia, França, Catalunya, País de Gal·les, EUA..., fet que demostra l'interés que va suscitar el tema.

La part central dels treballs de la conferència va consistir en l'anàlisi de les investigacions dutes a terme pels professors gal·lesos David John Saer, Frank Smith i John Hughes sobre els efectes del bilingüisme en la intel·ligència. La conclusió va ser que l'educació en la llengua materna era una condició imprescindible per al correcte desenvolupament cognitiu i acadèmic dels xiquets i les xiquetes, i que la introducció de la segona llengua en els territoris bilingües havia d'estar supeditada a la consecució prèvia d'uns determinats nivells de competència en la primera llengua.

Fixem-nos que aquestes conclusions formen part de les idees sobre l'educació lingüística que Carles Salvador va defensar i divulgar al llarg de la seua vida. Per tant, podem afirmar que les idees sobre l'educació bilingüe de Carles Salvador, que sens dubte va conèixer els resultats d'aquesta conferència —publicats en francès el 1928 i traduïts al castellà el 1932—,⁶ eren totalment coherents amb l'estat del coneixement científic sobre aquesta qüestió que hi havia a l'època.

Un primer pas imprescindible per a la introducció del valencià a l'ensenyament és un acord de normativització. La signatura el 1932 de les *Bases per a la Unificació de l'Ortografia Valenciana*, conegudes habitualment com les *Normes de Castelló*, va aconseguir el consens normatiu necessari perquè la llengua catalana pogués ser un instrument vàlid per a l'ensenyament a les escoles valencianes.

L'aprovació de les *Normes* suposava un pas endavant imprescindible ja que, amb l'arribada de la República, la situació legal de l'ús escolar de les llengües diferents del castellà havia experimentat un gir de 180 graus. Així, la *Constitución de la República Española*, aprovada el 9 de desembre de 1931 per les Corts Constituents, establia en l'article 50 que

Las regiones autónomas podrán organizar la enseñanza en sus lenguas respectivas, de acuerdo con las facultades que se concedan en sus Estatutos. Es obligatorio el estudio de la lengua castellana, y ésta se usará también como instrumento de enseñanza en todos los centros de instrucción primaria y secundaria de las regiones autónomas.

De fet, a Catalunya ja era legal l'ensenyament del català des del 29 d'abril de 1931, només quinze dies després de la proclamació de la República, data en què el *Diario Oficial de la República* va publicar el *Decret de Bilingüisme*, que derogava totes les normes que prohibien la utilització del català a l'ensenyament i es decretava que a Catalunya la llengua de la docència havia de ser la llengua materna dels alumnes, alhora que establia que als alumnes catalans calia ensenyar-los també la llengua castellana a partir dels vuit anys.

Paral·lelament, s'estava redactant l'Avantprojecte d'Estatut de la Regió Valenciana, que en el títol II instaurava l'oficialitat del valencià, i en el títol IV (article 5.a) establia

3. En les poblacions on es parle la llengua valenciana es donarà en el nostre idioma l'ensenyança i sols quan es sàpia bé llegir i escriure en valencià es passarà a l'estudi del castellà.

6. Bureau International d'Éducation (1928) *Le Bilinguisme et l'éducation: travaux de la conférence internationale tenue à Luxembourg du 2 au 5 avril*. Genève: Bureau International d'Éducation. Traducció al castellà: Oficina Internacional de la Educación (1932) *El bilingüismo y la educación*, Madrid: Espasa-Calpe.

4. En els Instituts, Normals, Escoles de Comerç, etc. hi haurà càtedres obligatòries de llengua, literatura, geografia i història valencianes.⁷

Carles Salvador era conscient de les possibilitats que ofereix el nou context, i tan sols un mes després de la proclamació de la República va publicar a la revista *Avant* (23 de maig de 1931) un article titulat «Per l'ensenyança en valencià» (Pellicer 2003). En aquest article es fa ressò que el ministeri d'instrucció havia concedit a Catalunya «una de les reivindicacions més demanades i justes: l'ensenyament en català» i expressa el seu convenciment que si València reclama aquesta competència també l'aconseguirà, però tot seguit es lamenta del temps perdut i la manca de preparació per a afrontar aquest repte.

Per donar resposta al nou context, Carles Salvador torna a llançar una vella idea: la creació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, que va veure la llum l'any 1934. L'any 1936 l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana va demanar l'aplicació del bilingüisme a les escoles públiques del País Valencià. S'hi demanava la creació de càtedres de valencià a les tres escoles normals, i es justificava la sol·licitud per les dificultats de l'escola primària degudes a «la difícil assimilació de l'idioma oficial» (González-Agàpito *et alii* 2002: 603). Carles Salvador també va signar la petició del decret de bilingüisme en companyia dels altres directors de número de l'Acadèmia de Cultura Valenciana. El decret de bilingüisme mai no es va aprovar per al País Valencià, com tampoc l'Estatut d'Autonomia.

Com sabem, la derrota del 1939 i la dictadura franquista van ser un colp duríssim que va tirar per terra els esforços, les il·lusions i els guanys que havia aconseguit aquella generació. Els anys del franquisme van provocar un endarreriment importantíssim de tots els avanços que s'havien fet, tant en el camp de la renovació pedagògica com en el de la valencianització de l'ensenyament. El món de l'ensenyament va patir una repressió ferotge. Les directrius educatives de la dictadura eren la imposició del nacionalcatolicisme, basat en dos pilars: l'educació religiosa i l'exaltació dels valors del *Movimiento Nacional*.

El món cultural i valencianista es va haver d'adaptar a una situació de resistència. Carles Salvador s'enfrontà al judici de la Comissió Depuradora, del qual va eixir bastant ben parat. Deu anys més tard, l'any 1949, va continuar la seua tasca des de l'associació Lo Rat Penat, des d'on va organitzar primer els cursos orals de valencià i, poc més tard, els cursos per correspondència. Al seu voltant es van reunir els joves

---

7. La revista *Avant* (portaveu de l'Agrupació Valencianista Republicana) va publicar l'Avantprojecte d'Estatut de la Regió Valenciana l'11 de juliol de 1931. La versió castellana de l'Avantprojecte es pot llegir a: <[http://es.wikisource.org/wiki/Anteproyecto_de_Estatuto_de_Autonomia_de_la_Region_Valenciana_\(1931\)](http://es.wikisource.org/wiki/Anteproyecto_de_Estatuto_de_Autonomia_de_la_Region_Valenciana_(1931))>.

gramàtics i filòlegs valencians Enric Valor, Josep Giner, Francesc Ferrer Pastor... , llevat de Manuel Sanchis Guarner, que era desterrat a Mallorca. La necessitat de materials per als cursos el va portar a escriure la *Gramàtica Valenciana* de 1951. Quatre anys més tard, el 7 de juliol de 1955, moria a Benimaclet als 62 anys.

El control asfixiant del professorat no permetia l'aparició de noves experiències de renovació pedagògica i, menys encara, la introducció del valencià en l'ensenyament. Per això, va caldre esperar a la dècada dels seixanta perquè apareguessen les primeres iniciatives privades semiclandestines que reprengueren la tasca de la renovació pedagògica, que incloïa l'educació en la llengua pròpia. A Catalunya, hi ha el precedent d'un grup de joves mestres que a partir del 1957 es reuneix al voltant d'Alexandre Galí i organitzen cursos relacionats amb la formació didàctica i la renovació pedagògica. El procés es va consolidar amb la creació de l'Associació de Mestres Rosa Sensat el 1965, concebuda com un centre de formació de mestres, i la celebració de la Primera Escola d'Estiu el 1966.

Al País Valencià, l'any 1964 es va crear dins de Lo Rat Penat una Secció de Pedagogia, constituïda per un grup de més de trenta mestres joves seguidors de Freinet. L'activitat de la Secció Pedagògica va durar fins al 1975, i va ser molt intensa, amb la publicació de la revista *Escola*, la participació en múltiples reunions pedagògiques, entre d'altres les de ICEM (*Institut Coopératif de l'École Moderne*) a França, les relacions amb altres grups de renovació pedagògica, com Rosa Sensat de Catalunya o el moviment de la *ikastola* a Euskadi, i les relacions amb algunes de les personalitats més importants del moviment de l'Escola Natural, entre altres Herminio Almendros o el mateix Célestin Freinet. Aquest grup va tenir clar des del començament que volia introduir el valencià a l'escola per raons pedagògiques i cíviques, cosa que aconseguí aprofitant la tècnica freinetista del text lliure (Zurriaga 2004).

Més endavant, més grups de mestres compromesos en la renovació pedagògica i la valencianització de l'escola assisteixen a les Escoles d'Estiu de Catalunya i, a poc a poc, comencen a introduir-se els plantejaments renovadors de la docència. La primera Escola d'Estiu Valenciana es va celebrar a València del 30 de juny al 5 de juliol de 1976, després de dos intents previs que van ser prohibits.

Paral·lelament, trobem iniciatives de col·lectius de mestres i pares que a finals dels seixanta i en la dècada dels setanta posen en marxa escoles privades, normalment en règim cooperatiu, compromeses amb una escola valenciana i moderna. És el cas de centres com l'escola Tramuntana, del Vedat de Torrent (1968), la primera que va fer ensenyament en valencià i que va sorgir del nucli de mestres de la Secció Pedagògica de Lo Rat Penat (Zurriaga 2004: 34), Les Carolines de Benimàmet (1972), la Nostra Escola Comarcal de Picassent (1973), Aire Libre (1973) d'Alacant, La Gavina de l'Elia (1975) o el Rotgle de Castelló (1976) (Labrado 2011).

L'any 1971 es crea el Secretariat per a l'Ensenyament de l'Idioma, que arreplega l'herència dels cursos de llengua de Lo Rat Penat⁸ i, a partir de 1974, l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de València (dirigit per Manuel Sanchis Guarner des de 1975) organitza els primers cursos oficials de valencià que havien de fornir els mestres per a la valencianització de l'escola.

La mort del dictador al novembre de 1975 va donar pas a l'etapa coneguda com la transició política, que al País Valencià es va traduir en enfrontaments violents entre progressistes i conservadors per qüestions com l'accés a l'autonomia o la identitat nacional i lingüística dels valencians. Les eleccions generals de 1977 van configurar el triomf de les esquerres amb el PSOE com a partit més votat, tot superant la UCD, i sense representació de les organitzacions que es podien considerar nacionalistes (PSPV i UDPV).

La victòria de l'esquerra valenciana va propiciar mobilitzacions per a reivindicar l'autonomia política i l'oficialitat del valencià, que es van materialitzar en actes com la massiva manifestació autonomista del 9 d'octubre de 1977 i la creació al març de 1978 del govern preautonòmic, el Consell del País Valencià. També va ser l'inici de la mobilització del blaverisme, moviment anticatalanista de caràcter conservador i populista que promourà el secessionisme lingüístic. Si bé el blaverisme va estar sempre molt localitzat a la ciutat de València i els seus voltants, els poders polítics i econòmics que hi havia darrere van aconseguir crear una dinàmica d'enfrontament que condicionaria a partir d'aquell moment la vida política i social dels valencians (Bodoque 2001: 160, 165).

En el camp de l'ensenyament, al curs 1978-1979 es va posar en marxa el Pla Experimental⁹ del conseller Josep Lluís Barceló, que ha estat qualificat com «la primera experiència, en tota la història del País Valencià, d'ensenyament oficial del català» (Pitarch 1994: 78). Recordem que aquest Pla només va durar un curs, ja que va fracassar pels entrebancs posats per la UCD, el partit polític en el qual militava el conseller Barceló.

També la UCD, que a partir del desembre de 1979 controlava el Consell preautonòmic, va paralitzar l'aplicació al País Valencià del Decret de Bilingüisme de l'any 1979.¹⁰ El desplegament normatiu del decret va ser aturat durant un any, i

8. L'activitat del Secretariat per a l'Ensenyament de l'Idioma va acabar l'any 1978.

9. *Pla Experimental per a l'ensenyament del valencià als centres ordinaris (oficials i privats) d'EGB, FP i Batxillerat (1978-79)*.

10. Real Decreto 2003/1979, de 3 de agosto, por el que se regula la incorporación de la Lengua Valenciana al sistema de enseñanza del País Valenciano.

quan finalment se'n va publicar l'ordre reguladora,¹¹ que sancionava l'obligatorietat de l'assignatura Valencià a Preescolar, EGB, 1r cicle de FP i BUP, no es va aplicar per una sèrie d'impediments que qüestionaven aspectes com el model de llengua a ensenyar, l'ortografia o la idoneïtat del professorat. Però molts centres educatius i molts ensenyants es van resistir a aturar aquest procés, de manera que les pressions de l'administració de dretes en contra de la introducció del valencià en l'ensenyament van tenir, segurament, un efecte contrari al que pretenien, ja que van fer augmentar el compromís dels molts ensenyants (Pitarch 1994: 78-79).

3. L'ENSENYAMENT BILINGÜE I PLURILINGÜE A PARTIR DE LA LLEI D'ÚS I ENSENYAMENT DEL VALENCIÀ

3.1 APROVACIÓ DE LA LLEI D'ÚS I ENSENYAMENT DEL VALENCIÀ

L'aprovació de l'Estatut d'Autonomia l'any 1982¹² va suposar la recuperació de l'autogovern dels valencians, si més no parcialment. L'Estatut, redactat en un context condicionat pel violent enfrontament polític i social entre el valencianisme espanyolista (blaverisme) i el valencianisme progressista d'arrel fusteriana (Alcaraz, Ochoa & Isabel 2004: 107-10), inclou un article, el 7, dedicat a les qüestions lingüístiques, que estableix la doble oficialitat entre el castellà i el valencià, prohibeix la discriminació per qüestions lingüístiques i evita definir amb claredat el valencià com a llengua pròpia.

Entre les grans mancances d'aquest Estatut hi ha la falta d'identificació entre el valencià i el català (com sí que fa, per exemple, l'Estatut de les Illes Balears), la no inclusió d'una autoritat lingüística definida i la introducció del criteri de territorialitat pel que fa a l'ús oficial de les llengües. Aquests dèficits condicionaran la redacció de la LUEV, ja que l'Estatut mateix estableix la tècnica legal de la reserva de llei per al desplegament dels aspectes referits als criteris d'aplicació de la llengua pròpia en l'administració i l'ensenyament, la delimitació de les zones de predomini lingüístic i les causes d'excepció per a l'ensenyament i l'ús de la llengua pròpia.

El triomf del PSPV-PSOE per majoria absoluta en les eleccions autonòmiques de maig de 1983 va canviar el panorama pel que fa a la inclusió del valencià al sistema educatiu. Només sis mesos més tard va ser aprovada per les Corts Valencianes reunides a la ciutat d'Alacant la *Llei 4/1983, de 23 de novembre, d'ús i ensenyament del valencià*,

11. O. M. del 7 de juliol de 1980.

12. Ley Orgánica 5/1982, de 1 de julio, de Estatuto de Autonomía de la Comunidad Valenciana.

sense cap vot en contra però amb l'abstenció del partit conservador Alianza Popular. La nova llei restituïa l'oficialitat a la llengua pròpia dels valencians després de gairebé tres segles de prohibició i permetia, com indica el seu nom, la introducció del valencià en el sistema educatiu valencià.

La LUEV desplega l'article 7 de l'Estatut d'Autonomia, que preveu l'establiment de criteris d'ús lingüístic en l'administració, l'ensenyament i els mitjans de comunicació, i la delimitació dels territoris de predomini lingüístic d'una i altra llengua. El text de la nova llei va ser des del començament molt criticat per sectors progressistes i nacionalistes per la seua ambigüïtat i manca d'ambició, ja que és molt més limitada que la *Llei de normalització lingüística a Catalunya*, aprovada el 6 d'abril de 1983, i també que la *Llei de normalització lingüística de les Illes Balears*, que s'aprovaria posteriorment a l'any 1986.

Així, l'anàlisi contrastiva entre la llei catalana i la LUEV, realitzada per Vicent Pitarch des d'un punt de vista sociolingüístic, posa de manifest les limitacions de la llei valenciana, que té, com a criteris subjacents, l'asimetria de la doble oficialitat, l'aval al bilingüisme substitutiu, la permissivitat respecte de la castellanització i el secessionisme lingüístic (Pitarch 1984).

De fet, la LUEV no té com a finalitat la normalització del valencià en tant que llengua minoritzada. L'anàlisi de les diferents tipologies de polítiques lingüístiques autonòmiques realitzada per Anselm Bodoque (2011) demostra que l'objectiu de la LUEV és simplement la promoció del valencià, a diferència d'altres polítiques lingüístiques més compromeses que tenen com a objectiu la recuperació d'usos socials per part de la llengua minoritzada (Illes Balears) o una normalització lingüística plena (Catalunya).

En qualsevol cas, el sistema educatiu valencià actual és el resultat de l'aplicació de la LUEV. L'avaluació dels resultats feta des de la perspectiva dels més de trenta-cinc anys de l'aprovació posa en evidència les limitacions d'aquesta llei, que comentarem únicament des del punt de vista educatiu i, més concretament, de l'educació plurilingüe.

El dèficit més evident és la creació de dues zones educatives diferents, cosa que ha provocat que els joves que resideixen a la zona de predomini lingüístic castellà no hagen pogut aprendre adequadament una de les llengües oficials, amb la qual cosa se'ls condemna a ser ciutadans de segona i se'ls impedeix l'accés als avantatges de l'educació plurilingüe

Art. 24.2. El Consell de la Generalitat Valenciana introduirà progressivament l'ensenyament del valencià als territoris de predomini lingüístic castellà relacionats al Títol Cinqué, i afavorirà totes les iniciatives públiques i privades que contribueixen a la finalitat esmentada.

Tot açò, sense perjudici que els pares o tutors residents a les zones susdites puguen obtenir l'exempció de l'ensenyament del valencià per a llurs fills i tutelats, quan així ho sol·liciten en formalitzar-ne la inscripció.¹³

L'aspecte que pot semblar més positiu és que la llei també estableix, encara que de manera matisada, l'escolarització inicial en la primera llengua (L1) dels xiquets i les xiquetes,

Art. 19.1. Hom procurarà, en la mesura de les possibilitats organitzatives dels centres, que tots els escolars reben els primers ensenyaments en llur llengua habitual, valencià o castellà.

Aquest precepte, que hauria fet feliç Carles Salvador i tots els mestres valencianistes de la seua generació, si bé és positiu en termes generals, possibilita també lectures no tan positives. De fet, fins als anys 60 del segle XX es pensava que eren vàlides les conclusions de la Conferència Internacional sobre el Bilingüisme organitzada a Luxemburg l'any 1928 per l'Oficina Internacional de l'Educació, conclusions que havien estat ratificades per la UNESCO l'any 1951 en una conferència d'experts sobre l'educació bilingüe: «It is axiomatic that the best medium for teaching a child is his mother tongue» (UNESCO 1953: 11).

Però en 1983, l'any en què es va aprovar la LUEV, ja se sabia que aquesta asseveració no sempre és certa, perquè les investigacions d'Elisabeth Peal i Wallace Lambert (Peal & Lambert 1962) i la posada en marxa a Montreal del primer programa d'immersió lingüística l'any 1965 —amb l'avaluació que se'n va fer paral·lelament— demostraven que aquesta afirmació pot ser veritat en alguns casos, però no ho és necessàriament en uns altres.

El que ara sabem és que l'escolarització en la primera llengua és la millor manera d'ensenyar els xiquets i les xiquetes que tenen una primera llengua minoritzada, com és el cas dels alumnes valencianoparlants del País Valencià, però no és necessàriament l'únic mitjà, ni potser el millor, en el cas dels xiquets i les xiquetes valencians que tenen com a L1 el castellà, que és la llengua dominant en el context.

De fet, aquesta formulació, entesa rígidament, podria ser un obstacle per als programes d'immersió lingüística que han demostrat la seua efectivitat en nombrosos països, incloent-hi el nostre, en els més de 50 anys que tenen d'existència. Als anys 30 del s. XX, quan la realitat sociolingüística del País Valencià era molt diferent de

13. Aquesta limitació deriva, com hem comentat adés, de l'art. 7.6. de l'Estatut d'Autonomia de 1982: «Mediante ley se delimitarán los territorios en los que predomine el uso de una y otra lengua, así como los que puedan exceptuarse de la enseñanza y del uso de la lengua propia de la Comunidad». En l'Estatut d'Autonomia de 2006, apareix una disposició similar.

l'actual, l'escolarització en la primera llengua dels xiquets i les xiquetes implicava l'escola en valencià per a la immensa majoria de l'alumnat. En els anys 80 del segle xx, i més encara en l'actualitat, quan el percentatge d'alumnes de primera llengua catalana és molt més reduït,¹⁴ l'aplicació rígida d'aquest precepte limitaria molt o impossibilitaria l'ensenyament en valencià en grans zones del país, sobretot a les ciutats més grans.

L'article 19.2 de la LUEV planteja un objectiu educatiu molt ambiciós pel que fa a la competència lingüística dels joves valencians

Això no obstant, i sense perjudici de les excepcions regulades a l'article vint-i-quatre, al final dels cicles en què es declara obligatòria la incorporació del valencià a l'ensenyament, i qualsevol que haja estat la llengua habitual en iniciar els estudis, els alumnes han d'estar capacitats per a utilitzar, oralment i per escrit, el valencià en igualtat amb el castellà.

Per tant la LUEV estableix que l'alumnat valencià ha de tenir, en acabar els estudis obligatoris, una competència lingüística similar entre les dues llengües oficials, independentment de quina siga la seua primera llengua, amb l'excepció de l'alumnat exempt. El precepte correspon a una concepció estricta del concepte de bilingüisme, que consisteix a tenir una competència similar en dues llengües i idèntica a la d'un parlant nadiu, que difícilment pot aconseguir el sistema educatiu amb els instruments que proporciona la LUEV i amb els recursos disponibles. És, en tot cas, un concepte de bilingüisme que no es correspon amb la visió que en té actualment l'educació plurilingüe, que concep la competència lingüística de la persona plurilingüe d'una manera més complexa i dinàmica (Pascual 2006: 23):

[...] És complexa per la diversitat de les competències, per la seua configuració generalment asimètrica i per la interrelació entre els elements que la configuren. [...] I la competència plurilingüe és dinàmica perquè esta competència comunicativa múltiple ha sigut adquirida a través d'experiències comunicatives i d'aprenentatge en les diferents llengües, o bé provocades per un interès personal, o bé exigides per les necessitats comunicatives del context, i que si l'interès personal o les exigències comunicatives del context canvien, esta configuració de competències pot variar també.

14. En el cens de 2001 només el 17,13% dels xiquets i xiquetes valencians d'entre 3-4 anys, i el 42,23% dels xiquets i xiquetes d'entre 5-9 anys parlaven valencià. En el Cens de 2011 el percentatge «sap parlar» es manté en la franja de 3-4 anys (17,25%) i augmenta en la franja de 5-9 anys (51,35%).

3.2 DESPLEGAMENT DEL SISTEMA EDUCATIU VALENCIÀ POSTERIOR A LA LUEV

3.2.1 Etapa de govern socialista

Una vegada aprovada la LUEV calia aplicar-la. Cal recordar que el desplegament normatiu es va fer en un context en què el govern socialista va haver de fer front a la pressió contínua de la dreta i l'anticatalanisme, que es van mobilitzar en contra de la valencianització de l'escola (Bodoque 2009: 156).

Aquest moviment es va contrarestar per la pressió a favor de l'ensenyament del valencià de moltes famílies, que reclamaven centres per a l'escolarització dels fills, i d'organitzacions progressistes i moviments cívics, entre els quals cal esmentar el STEPV i, molt especialment, la Federació Escola Valenciana (FEV), que es va crear el 1990 a partir de la federació d'un conjunt d'entitats culturals i de coordinadores comarcals d'ensenyants i pares que havien començat la seua activitat entre els anys 1984 i 1986. Entre les moltes activitats que la FEV organitza per a promocionar la renovació educativa i l'escola en valencià mereixen un esment especial pel seu ressò social les Trobades d'Escoles Valencianes (Labrado 2011).

Entre els anys 1984 i 1995 es va fer un important esforç legislatiu per al desplegament normatiu de la LUEV.¹⁵ Tal com reflexiona Tudi Torró, «som la comunitat autònoma amb llengua pròpia que més legislació ha publicat per garantir el coneixement de la llengua i que menys l'ha aplicada» (Torró 2009: 194). La legislació més important, al nostre parer, va ser:

(a) *Decret 79/1984, sobre aplicació de la Llei 4/1983 d'Ús i Ensenyament del Valencià en l'àmbit de l'ensenyament no universitari de la Comunitat Valenciana* (DOGV 23/08/1984), que desplega el Programa d'Ensenyament en Valencià (PEV) i el Programa d'Incorporació Progressiva (PIP);

(b) *Ordre de 23 de novembre de 1990, per la qual es desplega el Decret 79/1984, de 30 de juliol, sobre l'aplicació de la Llei 4/1983, d'Ús i Ensenyament del Valencià* (DOGV 04/03/1991), que desplega el Programa d'Immersion Lingüística (PIL).

15. Relacionem la normativa principal referida a cadascun dels programes educatius vigents en aquest període: Programa d'Ensenyament en Valencià (PEV): Decret 79/1984 de 30 de juliol (article 9); Ordre de 29 de juny de 1992; Resolució de 21 de juliol de 1997 (Ed. Infantil i Primària); Resolució de 21 de juliol de 1997 (ESO); Programa d'Immersion Lingüística (PIL): Ordre de 23 de novembre de 1990; Article 6.2 del Decret 20/1992 de 17 de febrer (Currículum de Primària); Ordre de 29 de juny de 1992; Ordre de 12 de maig de 1994; Programa d'Incorporació Progressiva (PIP): Decret 79/1984 de 30 de juliol (articles 9 i 10); Ordre de 29 de juny de 1992.

Acompanyant la normativa, es van posar en marxa una important sèrie de mesures per a la valencianització del sistema educatiu, entre les quals destaquen (Torró 2009: 194-95):

- i. Creació del Gabinet d'Ús i Ensenyament del Valencià, amb un equip de coordinadors comarcals per a l'ensenyament del valencià.
- ii. Implicació de la Inspecció Educativa, mitjançant la creació de la figura de l'inspector ponent per a l'ensenyament del valencià en cada Servei Territorial d'Educació.
- iii. Contractació de professorat «extraplantilla» especialista en valencià.
- iv. Posada en funcionament, juntament amb les universitats valencianes, d'un pla de formació adreçat als ensenyants.
- v. Incorporació del català als plans d'estudis de les escoles de magisteri.
- vi. Ajuda a les editorials valencianes per a l'elaboració de materials didàctics en valencià.

Tot plegat va configurar un doble sistema educatiu: un de bilingüe (encara que en graus diferents) en les localitats de predomini lingüístic valencià i un de monolingüe en les localitats de predomini lingüístic castellà que enumera el títol cinquè de la Llei.

En els territoris de predomini lingüístic castellà només s'havia de cursar l'assignatura «Valencià: llengua i literatura» amb caràcter obligatori, tant a l'educació infantil i primària com a la secundària i el batxillerat. És un programa monolingüe que es va anomenar Programa Bàsic. En la pràctica, la política d'exempcions lingüístiques devaluava l'assignatura i la convertia en una matèria voluntària, ja que l'alumnat exempt no pot optar per una altra d'alternativa, amb l'inconvenient afegit d'estar present a la mateixa aula l'alumnat que sí que hi està matriculat i l'alumnat exempt.

El resultat que podem esperar per a l'alumnat, predominantment castellano-parlant, és un bilingüisme dominant (*dominant bilingualism*, Cummins 1976; Baker 1988), és a dir, el desplegament adequat de la competència lingüística en la primera llengua, tant en la interacció (*basic interpersonal communicative skills*, BICS) com en el llenguatge acadèmic (*cognitive academic language proficiency*, CALP) (Cummins 1984, 2008), i una competència molt limitada en la llengua minoritzada en tots dos àmbits. Evidentment, per a l'alumnat exempt no podem esperar cap tipus de resultat en l'aprenentatge de la llengua minoritzada.

No hem d'oblidar, però, que a les localitats de predomini lingüístic valencià també hi ha alumnat que té una primera llengua diferent del castellà. Per a l'alumnat valencianoparlant resident en aquest territori, encara que minoritari, l'oferta educativa

conculca el dret que té, segons la LUEV, a rebre els primers ensenyaments en la llengua pròpia. Per a aquests alumnes el Programa Bàsic té moltes de les característiques d'un programa de submersió lingüística, ja que és un programa que relega la seua llengua a un estatus subordinat i limita la possibilitat que hi puguen desplegar una competència acadèmica adequada.

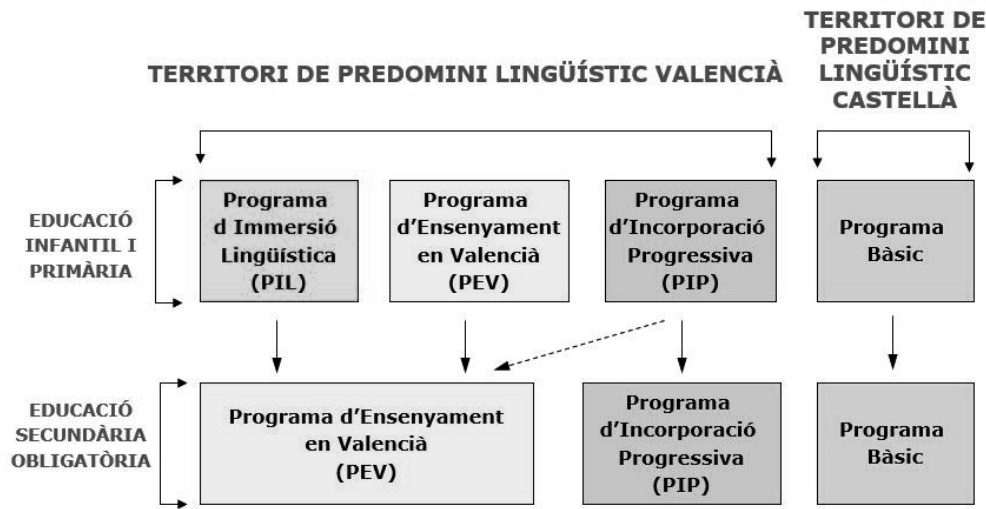

Figura 1. Estructura bàsica del sistema educatiu valencià no universitari fins al curs 2011-2012

En les localitats de predomini lingüístic valencià s'estableix un sistema educatiu també dual: d'una banda, dos programes en l'educació infantil i primària vehiculats bàsicament en valencià, el Programa d'Immersion Lingüística (PIL) i el Programa d'Ensenyament en Valencià (PEV), que conflueixen en l'educació secundària en el Programa d'Ensenyament en Valencià. D'altra banda, el Programa d'Incorporació Progressiva (PIP), que té el castellà com a llengua inicial i principal d'aprenentatge i preveu la introducció progressiva del valencià com a llengua vehicular.

	PIL	PEV	PIP	Programa Bàsic
Zona d'aplicació	Predomini lingüístic valencià	Predomini lingüístic valencià	Predomini lingüístic valencià	Predomini lingüístic castellà
Alumnat	Castellanoparlant	Valencianoparlant	Igual castellanoparlant que valencianoparlant	Castellanoparlant
Llengua primera d'instrucció	Valencià	Valencià	Castellà	Castellà
Llengua d'introducció inicial de la lectura i l'escriptura	Valencià	Valencià	Castellà	Castellà
Introducció de l'altra llengua oficial com a assignatura	3r Primària	Ed. Infantil	Ed. Infantil	Ed. Infantil (exempcions)
Introducció de la llengua estrangera	3r Primària	3r Primària	3r Primària	3r Primària
Ús vehicular del castellà i del valencià	Predomini del valencià	Predomini del valencià	3r Primària. Assignatura Coneixement del Medi Natural i Social	No es contempla

Figura 2. Resum de les característiques principals dels programes del sistema educatiu valencià no universitari fins al curs 2011-2012

Els dos primers programes configuren conjuntament un model d'enriquiment (Fishman 1976) ja que van dirigits a tots els membres d'una societat que té dues llengües en contacte amb la finalitat que tothom desplegue una competència lingüística plena en les dues llengües.

Els programes d'immersió lingüística valencians segueixen el model dels programes d'immersió primerenca total (*early total immersion programs*). És el model desplegat inicialment al Quebec, que ha estat considerat unànimement com un programa d'èxit per a aconseguir els objectius de l'educació bilingüe (Baker 1988), que podem resumir en: la competència lingüística funcional en la Ll i en la llengua del programa, l'èxit acadèmic en les matèries no lingüístiques i el desenvolupament d'actituds de tolerància i respecte a les altres llengües i cultures, tot això sense perdre la identitat cultural pròpia.

El Programa d'Ensenyament en Valencià segueix el model dels programes de manteniment de la llengua i de la cultura pròpies (*heritage language education*). Són també programes òptims per al desplegament d'una competència lingüística bilingüe en l'alumnat que té un primera llengua minoritzada (Cummins 1983; Baker 1988).

El Programa d'Incorporació Progressiva no és, en realitat, un programa educatiu homogeni. Les seues característiques principals són que la llengua inicial i principal de l'aprenentatge és el castellà, que va dirigit a alumnat tant castellanoparlant com

valencianoparlant, i que està previst que a partir del 3r curs de l'educació primària s'incorpore el valencià com a llengua d'instrucció, com a mínim, d'una àrea no lingüística (Coneixement del medi natural i social) i en l'educació secundària en dues àrees.

Per tant, els resultats que se'n poden obtenir depenen de factors com ara la primera llengua de l'alumnat, la presència real d'aquesta llengua en el context familiar i social o la quantitat d'assignatures vehiculades en valencià que s'hi incorporen efectivament. En conseqüència, és un programa que pot tenir dissenys molt diferents, que poden anar des de programes que es podrien considerar bilingües —encara que en un grau inferior al PIL o al PEV— a programes gairebé monolingües amb l'ensenyament del valencià com a matèria, que és el disseny aplicat prioritàriament als centres concertats i sobretot als privats (Bodoque 2001: 181-82). En aquestes circumstàncies i en el pitjor dels casos, el PIP podria tenir per a l'alumnat valencianoparlant algunes de les característiques dels programes de submersió, i els resultats per a l'alumnat castellanoparlant no anirien més enllà d'un bilingüisme dominant.

En tot cas, l'aplicació de la LUEV en aquest període va capgirar el sistema educatiu pel que fa a l'ensenyament del valencià i en valencià. Així, al curs 1985-1986 l'ensenyament del valencià com a assignatura estava generalitzat en l'educació secundària i arribava al 77% dels escolars d'educació infantil i primària (Torró 2009: 195) i cap al final del període, al curs 1995-1996, s'havia generalitzat l'ensenyament del valencià com a assignatura i 63 790 xiquets i xiquets d'educació infantil i primària (el 17,3% del total) i 10 487 joves de secundària estudiaven en programes vehiculats en valencià, el PIL i el PEV. Paral·lelament, el nombre total de centres educatius amb programes PIL i PEV en educació infantil i primària havia passat de 10 en el curs 1983-1984 a 559 en el curs 1995-1996, i eren 99 els centres de secundària que impartien el PEV (Brotons & Torró 2002: 105-7).

3.2.2 Etapa del govern popular

L'arribada al poder de la Generalitat Valenciana del Partit Popular (PP) en coalició amb Unió Valenciana com a conseqüència de les eleccions autonòmiques de maig de 1995 va generar una gran incertesa respecte al procés de valencianització del sistema educatiu. Malgrat les previsions pessimistes, la política lingüísticoeducativa del PP va ser inicialment continuista respecte de la del decenni anterior. Tal i com assenyalava Bodoque (2011: 155), quan el PP va arribar al poder va haver d'evolucionar des de posicions d'oposició frontal a les iniciatives socialistes a l'acceptació dels fonaments de les polítiques educatives instaurades. Durant vint anys es van succeir diversos governs del PP. En aquest llarg període podem diferenciar dos moments.

En una primera etapa, que va fins l'any 2012, el nou govern es va limitar a acceptar la situació que va trobar sense fer cap acció que promocionés l'expansió del valencià en el sistema educatiu. Les seues polítiques educatives van anar encaminades sobretot a donar suport a l'ensenyament privat concertat a costa de la xarxa pública, que és on es concentra la immensa majoria de l'ensenyament en valencià.

Malgrat això, les xifres de l'ensenyament en valencià van continuar creixent al començament d'aquest període, en part per la inèrcia de l'etapa anterior i també per la tasca de difusió boca a boca realitzada pel professorat i les famílies involucrades en l'experiència i l'activisme d'associacions cíviqes, entre les quals destaca la FEV.

Però l'embranchada inicial va anar alentint-se a poc a poc fins a establir-se al voltant d'una tercera part de l'alumnat dels ensenyaments no universitaris: el percentatge d'alumnat escolaritzat en valencià en el curs 2010-2011 és el 27,59 % del total (el 35,29 % de l'alumnat d'educació infantil i primària i el 20,14 % de l'alumnat de secundària). Al final del període de govern del PP (2016), el percentatge total d'ensenyament en valencià és el 30,3 % de l'alumnat (STEPV 2016: 6). Per tant, es fa evident que més que desinterés el que es va instaurar lentament és una «contraplanificació» de la política lingüística i educativa (Pradilla 2002; Mas 2018).

Durant aquesta etapa també es constaten grans desequilibris pel que fa a l'educació plurilingüe, que van ser denunciats per associacions cíviqes i sindicats (Xarxa CRUSCAT 2011: 44):

[...] impossibilitat de l'escolarització en valencià per als alumnes de les localitats de predomini lingüístic castellà, pèrdua d'alumnat en el pas de l'educació primària a la secundària, manca de capacitat lingüística d'una part important del professorat, especialment en l'educació secundària, forts desequilibris territorials pel que fa a la implantació dels programes educatius en valencià, concentració de l'oferta d'ensenyament en valencià en la xarxa pública i concentració, també en la xarxa pública, de la major part de l'alumnat nouvingut.

Des del punt de vista de l'educació plurilingüe, el fet més destacable d'aquesta etapa va ser la publicació de l'*Ordre de 30 de juny de 1998*,¹⁶ que posava les bases per a la transformació del sistema educatiu valencià, que fins aleshores era, en el millor dels casos, un sistema bilingüe amb l'ensenyament d'una o dues llengües estrangeres, en un sistema educatiu plurilingüe. L'objectiu de l'ordre era el tractament lingüístic

16. Ordre de 30 de juny de 1998, de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, per la qual s'estableixen els requisits bàsics, criteris i procediments per a aplicar en els centres educatius un programa d'educació bilingüe enriquit per la incorporació primerenca d'una llengua estrangera, com a llengua vehicular, des del primer cicle de l'Educació Primària (DOCV 14/07/1998).

integrat de les dues llengües oficials i de la llengua estrangera, que s'introduïa amb caràcter vehicular.

Per a aconseguir-ho, es reforçava prèviament l'ensenyament del valencià com a llengua minoritzada i s'avançava la introducció de l'assignatura Llengua Estrangera, gairebé sempre anglés, al primer curs de primària. Aquestes directrius es podien aplicar a cadascun dels programes educatius vigents (PIL, PEV, PIP i Bàsic) amb uns cronogrames que s'adaptaven a les característiques de cada programa. La teoria estava clara: primer es reforçava l'aprenentatge de les dues llengües oficials, especialment de la llengua minoritzada, paral·lelament es preparava el camí amb la introducció primerenca de l'anglés, i més endavant s'introduïa l'ús vehicular d'aquesta llengua en alguna o algunes matèries.

Malgrat la seua coherència metodològica, l'ordre va tenir poc ressò per dues raons: perquè no anava acompanyada dels mitjans econòmics i humans per a la implantació i perquè el que realment es perseguia era permetre l'avançament de la introducció de l'anglés com a llengua estrangera que ja estaven fent alguns centres, sobretot privats i concertats. Aquest darrer objectiu es va aconseguir deu anys més tard amb la publicació, a l'empara de la LOE, de la resolució de 30 juliol de 2008 per a la introducció de la llengua anglesa en el segon cicle de l'educació infantil.¹⁷

Cap al final de l'etapa també van sorgir diverses polèmiques relacionades amb l'educació plurilingüe com, per exemple, la posada en marxa d'un pla pilot per a experimentar la creació de programes educatius vehiculats predominantment en anglés (80 % de matèries en anglés, 10 % en valencià i 10 % en castellà) en tres centres educatius públics,¹⁸ que va ser fortament criticada perquè es va considerar com una agressió contra el valencià ja que no en garanteix l'aprenentatge. Aquesta i altres propostes de caràcter extravagant, com ara el projecte d'impartir en anglés l'assignatura Educació per la Ciutadania o la iniciativa d'introduir el xinés mandarí com a assignatura optativa en el currículum de secundària i, sobretot, la degradació del sistema educatiu amb una taxa de fracàs escolar propera al 40 %, van crear un fort estat de crispació en el món de l'ensenyament (Xarxa CRUSCAT 2011: 44).

La segona etapa de la política lingüísticoeducativa del govern del PP, molt més limitada en el temps, està marcada per la publicació i posada en marxa del *Decret*

17. Resolució de 30 juliol de 2008, de la Direcció General d'Ordenació i Centres ocents i de la Direcció General de Personal, per la qual s'establixen els requisits bàsics, criteris i procediments per aplicar en els centres educatius un programa d'educació plurilingüe que permetisca fomentar una primera aproximació a la llengua anglesa en el segon cicle de l'educació infantil (DOCV 21/08/2008).

18. Orde de 19 de maig de 2009, de la Conselleria d'Educació, per la qual s'establix l'organització, estructura i funcionament d'un programa experimental plurilingüe a la Comunitat Valenciana (DOCV 12/06/2009).

127/2012, de 3 d'agost, del Consell, pel qual es regula el plurilingüisme en l'ensenyança no universitària a la Comunitat Valenciana,¹⁹ decret que derogava i substituïa la pràctica totalitat de la legislació educativa valenciana sobre l'educació bilingüe que hem comentat fins ara.

Si bé en aquell moment podia ser convenient una revisió de la legislació anterior sobre l'educació bilingüe i plurilingüe per a posar-la al dia, el problema és que la reforma es va fer sense tenir en compte les avaluacions dels resultats dels diferents programes existents en el sistema educatiu, que existeixen però mai s'han fet públiques, ni tampoc els criteris dels experts en les qüestions relatives a l'educació plurilingüe en un moment en què la investigació sobre aquesta temàtica havia avançat fins a esdevenir un camp de recerca capdavanter.

El decret transformava els programes existents en dos programes, el Programa Plurilingüe d'Ensenyament en Valencià (PPEV) i el Programa Plurilingüe d'Ensenyament en Castellà (PPEC). El primer (PPEV) tenia com a llengua base per a l'ensenyament el valencià i era la continuació del PEV i del PIL. El segon (PPEC) tenia com a llengua base per a l'ensenyament el castellà i era la continuació del PIP i del programa Bàsic.

Tots dos programes es caracteritzaven per l'ensenyament de continguts curriculars d'àrees, matèries o mòduls no lingüístics en valencià i en castellà, així com l'establiment de mesures organitzatives i curriculars que reforçaven l'aprenentatge de l'anglès. La concreció d'aquest disseny en cada centre s'havia de fer mitjançant un projecte lingüístic elaborat pels centres que es va desplegar en una ordre posterior.²⁰ L'aspecte més positiu del nou decret és que no establia un programa específic per a les localitats de predomini lingüístic castellà.

La publicació del decret va ser molt contestada pel món educatiu perquè es va considerar que amb l'excusa de millorar el coneixement de l'anglès es minoritzava encara més el valencià, que perdia pes en els nous programes. De fet, un informe elaborat per Escola Valenciana demostrava que podia donar-se el cas que predominés la instrucció en castellà fins i tot en el programa que té com a llengua base el valencià. A més, la iniciativa s'emmarcava dins d'una política estatal orientada a potenciar el castellà i debilitar les polítiques lingüístiques educatives favorables a les altres llengües oficials (Tasa & Bodoque 2017).

19. DOCV 06/08/2012.

20. Ordre 88/2014, de 9 de desembre, de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, per la qual es desplega el procediment d'autorització del projecte lingüístic de centre establert en el Decret 127/2012, de 3 d'agost, del Consell, pel qual es regula el plurilingüisme en l'ensenyança no universitària a la Comunitat Valenciana (DOCV 06/08/2012).

El nou decret també va provocar l'alerta del Comitè d'Experts del Consell d'Europa pel que fa al compliment de la Carta Europea de les Llengües Regionals Minoritàries, que va instar les autoritats educatives valencianes «to take measures so that the introduction of the compulsory trilingual model does not disproportionately affect Valencian medium education» (Council of Europe 2012: 94).

L'aplicació del decret 127/2012, que s'havia de fer manera gradual, va quedar paralitzada pel canvi de govern que es van produir com a conseqüència de les eleccions autonòmiques de maig de 2015.

3.2.3 Etapa del govern de coalició entre el PSPV-PSOE i Compromís

L'arribada a la Generalitat Valenciana d'un govern progressista format pel PSPV-PSOE i la coalició Compromís prometia un canvi radical en la política lingüísticoeducativa valenciana. Aquest canvi es va concretar amb la publicació del Decret 9/2017 que derogava el Decret 127/2012 i substituïa progressivament els programes educatius anteriors per un únic programa educatiu plurilingüe, el Programa Educatiu Plurilingüe Dinàmic (PEPD). En aquesta ocasió l'administració educativa sí que va consultar prèviament els diferents agents del món educatiu i va demanar un informe a les universitats valencianes, en el qual s'afirma que «el valencià ha de constituir el nucli organitzador de l'itinerari curricular» i el seu ús en els programes educatius valencians «en cap cas hauria de baixar del 50 %, si de debò es pretén corregir el bilingüisme social asimètric» (Pascual *et alii* 2015: 13, 10).

El PEPD tenia sis possibles nivells d'aplicació amb proporcions diferents d'ús vehicular de cada llengua: en l'Educació Infantil i Primària els nivells eren Bàsic 1 i 2, Intermedi 1 i 2 i Avançat 1 i 2, mentre que en l'Educació Secundària Obligatòria (ESO) i el Batxillerat es simplificaven en Bàsic, Intermedi i Avançat.

També pretenia acabar amb la política de «línies en valencià i línies en castellà» ja que cada centre educatiu només podia optar a un únic nivell d'aplicació del programa, que havia de triar d'acord amb les característiques de l'alumnat i l'entorn. En tot cas, cap centre podia optar a un nivell que tingués un ús vehicular del valencià inferior al que ja estava impartint.

L'objectiu del decret era que l'alumnat valencià acredités en acabar l'ensenyament no universitari coneixements avançats de les dues llengües oficials i almenys d'una llengua estrangera, preferentment l'anglès. Per això, cada nivell d'aplicació especificava la proporció d'ús vehicular de cadascuna de les llengües al llarg de l'escolarització.

No tenim espai per a explicar amb detall les proporcions d'ús vehicular de les llengües per als diferents nivells de cada etapa educativa però, per posar un exemple,

l'ús vehicular de les llengües del PEPD en l'ESO i Batxillerat passava de dues matèries d'àrees no lingüístiques (ANL) en valencià i una en anglés en el nivell Bàsic, a tres assignatures d'ANL en valencià i una o dues en anglés en l'Intermedi, i totes les assignatures d'ANL en valencià (menys una que s'impartia en castellà) i dues matèries en anglés en el nivell Avançat.

El decret també incentivava l'alumnat a matricular-se en els programes amb més presència de valencià i anglés, que proporcionaven directament certificats oficials de coneixement d'aquestes llengües. L'aplicació del nou decret va suposar un salt endavant pel que fa a la valencianització del sistema educatiu, ja que molts centres van optar per nivells d'aplicació amb una major presència del valencià dels que venien impartint fins al moment. En concret, el 54 % d'escoles van triar el nivell Avançat, el 30 % el nivell Intermedi i només un 16 % el nivell Bàsic.²¹

Però el TSJCV va suspendre l'aplicació del decret de plurilingüisme i posteriorment el va anul·lar parcialment a partir de sengles recursos presentats per la Diputació d'Alacant, governada pel PP, i el sindicat CSI-F. Amb aquesta suspensió tornaven a estar vigents els programes educatius de l'etapa anterior, el PPEV i el PPEC.²²

La resposta de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport va ser la publicació de la *Llei 4/2018, de 21 de febrer, de la Generalitat, per la qual es regula i promou el plurilingüisme en el sistema educatiu valencià*.²³ La nova llei estableix un únic programa educatiu, el Programa d'Educació Plurilingüe i Intercultural, que fixa un mínim d'un 25 % d'hores lectives en valencià i castellà, i entre el 10 % i el 25 % en llengua estrangera, normalment anglés.

La resta de percentatges i la concreció de l'aplicació de la llei s'han d'establir per cada centre educatiu, amb un disseny únic per a tot l'alumnat, d'acord amb un projecte lingüístic (PL) que ha d'elaborar tot tenint en compte el context socioeducatiu i demolingüístic. En tot cas, la llei preveu que l'administració educativa promoga que el 50 % del temps curricular es vehicule en valencià i el 25 % del temps en anglés,

21. Font: Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport. Nota de premsa del 16/03/2017.

22. La suspensió cautelar demanada per la Diputació d'Alacant, de data 23/05/2017, es justifica perquè un gran nombre d'alumnes podrien veure els seus drets disminuïts en relació a l'acreditació d'idiomes. La nul·litat parcial a partir del recurs del CSI-F, de data 27/07/2017, es justifica perquè discrimina els alumnes que opten per un ensenyament majoritàriament en castellà enfront dels qui trien el valencià com a llengua vehicular, ja que aquests últims reben més hores de docència en anglés. El TSJCV, en una altra interlocutòria, va ordenar retrotraure's a la situació prèvia a l'aprovació del Decret de Plurilingüisme i, per tant, aplicar la normativa anterior, és a dir, als decrets aprovats per l'anterior Consell del PP.

23. DOGV 22/02/2018.

i obliga que el PL de cada centre incorpore un percentatge d'ús vehicular del valencià que no siga inferior al que ja estava impartint.

Els aspectes més problemàtics d'aquesta llei, que és l'actualment vigent, són que permet programes amb un nivell reduït d'ús vehicular de la llengua minoritzada i, sobretot, que hi desapareixen els programes d'immersió primerenca total. En tot cas, s'ha de tenir present que s'ha promulgat en un context polític i judicial desfavorable i que intenta evitar possibles recursos judicials, per la qual cosa desvincula l'increment d'hores en anglés a una major presència del valencià i tampoc acredita automàticament l'anglés als alumnes amb més docència rebuda en aquesta llengua.

4. CONCLUSIONS

Hem vist al llarg d'aquest treball com a partir de la LUEV la llengua pròpia dels valencians tornava a estar present en el sistema educatiu valencià després de 276 anys de prohibició. En un primer moment amb programes educatius diversificats (PIL, PEV, PIP i Bàsic) que incorporaven el valencià en graus diversos, des del monolingüisme a programes autènticament bilingües, i com aquests programes estan evolucionant en els darrers anys, no sense dificultats, cap al plurilingüisme. En tot cas, la integració del valencià com a llengua vehicular del sistema educatiu ha sigut lenta, parcial i problemàtica, i l'evolució cap al plurilingüisme també ho està sent.

La raó principal n'ha estat la falta de consens polític i social al voltant de la llengua i la identitat lingüística dels valencians. La llengua, i també la política lingüísticoeducativa, s'ha utilitzat de manera partidista durant tot el període, sobretot pels partits conservadors i d'ideologia més espanyolista i, de manera paral·lela al que està passant en la política estatal, en els últims temps s'ha judicialitzat la política educativa valenciana, de manera que la judicatura, predominantment conservadora, ha acabat condicionant la configuració del sistema educatiu.

Tampoc no hem d'oblidar que el sistema educatiu valencià no està actualment preparat per a un canvi d'aquesta magnitud, i necessitarà temps i recursos perquè els docents tinguen la preparació lingüística i metodològica necessària per a implementar de manera universal un sistema educatiu plurilingüe de qualitat.

És evident que la responsabilitat d'establir les polítiques educatives correspon a les autoritats polítiques elegides democràticament, però també sembla evident que la política s'ha de fer al servei dels ciutadans i ciutadanes, i que els valencians necessitem un sistema educatiu plurilingüe i intercultural, que només es podrà construir a partir d'un consens polític i social en matèria educativa. Aquest consens s'ha de buscar a

partir de l'avaluació dels resultats del sistema educatiu i de l'opinió dels professionals i dels experts en educació plurilingüe, que és molt clara: en un context com el nostre cal aprendre les dues llengües oficials, tot prioritzant la llengua minoritzada, perquè l'alumnat construïska una base lingüística sòlida que li permeta abordar amb èxit l'aprenentatge de noves llengües.

JOSEP-MARIA BALDAQUÍ-ESCANDELL

Universitat d'Alacant

josep.baldaqui@ua.es

ORCID 0000-0003-3276-5836

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCARAZ, M., J. OCHOA & F. ISABEL (2004) «La Llei d'ús i ensenyament del valencià, en via morta», *Revista de Llengua i Dret*, 41, p. 105-140.
- (2002) «Aproximació a la situació jurídica del valencià», *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 16, p. 227-240.
- BAKER, C. (1988) *Key Issues in Bilingualism and Bilingual Education*, Clevedon/Philadelphia, Multilingual Matters.
- BODOQUE, A. (2001) «Polítiques lingüístiques i fractures sociopolítiques al voltant de la identitat lingüística. Aproximació a la dimensió contemporània del conflicte lingüístic valencià», *Revista de Llengua i Dret*, 36, p. 157-205.
- (2009) *La política lingüística dels governs valencians (1983-2008). Un estudi de polítiques públiques*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- (2011) «El model valencià de política lingüística», *Revista de Llengua i Dret*, 56, p. 143-171.
- BROTONS, V. & T. TORRÓ (2002) «Valencià a l'escola, escola valenciana», *Canelobre*, 47, p. 94-115.
- CHABÀS, R. (1886) «La enseñanza de la gramática castellana en las escuelas del Reino de Valencia», *El Archivo*, 1 (9, 10, 11, 12), p. 57-59, 65-66, 73-74, 81-83, 89-91.
- Council of Europe (2012) *European Charter For Regional Or Minority Languages. Application of the Charter in Spain. 3rd monitoring cycle. 24 October 2012*. [<https://rm.coe.int/16806dba6b>], últim accés 10 de novembre de 2018.]
- CUMMINS, J. (1976) «The Influence of Bilingualism on Cognitive Growth: A Synthesis of Research findings on bilingualism», *Working Papers on Bilingualism*, 9, p. 1-43.

- (1983) *Heritage Language Education: A Literature Review*, Toronto, Ministry of Education.
- (1984) *Bilingual Education and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy*, San Diego, College Hill.
- (2008) «BICS and CALP: Empirical and Theoretical Status of the Distinction», dins N. H. Hornberger (ed.), *Encyclopedia of Language and Education*, Boston, Springer, p. 71-83. [DOI: 10.1007/978-0-387-30424-3_36]
- FERRANDO, A. (2000) «Fabra i el País Valencià», dins J. A. Argenter (ed.), *Simposi Pompeu Fabra: Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 121-157.
- FISHMAN, J. (1976) *Bilingual Education: An International Sociological Perspective*, Rowley MA, Newbury House.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, J., S. MARQUÉS, A. MAYORDOMO & B. SUREDA (2002) *Tradició i renovació pedagògica. 1898-1939. Història de l'educació. Catalunya, Illes Balears, País Valencià*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LABRADO, V. (2011) *Les trobades. 25 anys d'Escola Valenciana*, Algemesí, Andana.
- MAS, A. (2018) «El valencià segons l'enquesta del SIES de 2015», *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 28, p. 127-145. [DOI: 10.2436/20.2504.01.147]
- ORTÍN, B. (1918) *Gramàtica Valenciana (nocions elementals). Per a escoles de primeres lletres*, València, Impremta Valencianista.
- PASCUAL, V. (2006) *El tractament de les llengües en un model d'educació plurilingüe per al sistema educatiu valencià*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Esport. [<http://www.ceice.gva.es/ca/web/ensenanzas-en-lenguas/el-tratamiento-de-las-lenguas-en-un-modelo-de-educacion-plurilingue-para-el-sistema-educativo-valenciano>], últim acces 15 d'octubre de 2018.]
- PASCUAL, V., J. M. BALDAQUÍ, M. NICOLÀS, I. RÍOS, I. SANZ & C. SEGURA (2015) *Un nou model lingüístic educatiu per a l'educació plurilingüe i intercultural del sistema educatiu valencià. Informe a la Direcció General de Política Educativa de la Conselleria d'Educació, Cultura, Investigació Esport de la Generalitat Valenciana*, València, Conselleria d'Educació, Cultura, Investigació Esport de la Generalitat Valenciana. [http://www.ceice.gva.es/documents/163756489/163764604/161004_Conseilleria_INFORME_VP_Decret.pdf/1a9b47e4-c7c7-4865-ac37-of184cde06d8], últim accés 17 d'octubre de 2018.]
- PEAL, E. & W. LAMBERT (1962) «The Relation of Bilingualism to Intelligence», *Psychological Monographs*, 76, p. 1-23.
- PELLICER, J. E. (2003) «L'ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)», València, Universitat de València. Tesi doctoral. [<http://roderic.uv.es/handle/10550/15719>], últim accés 22 d'octubre de 2018.]

- PITARCH, V. (1984) *Reflexió crítica sobre la Llei d'ús i ensenyament del valencià*, València, Edicions 314.
- (1994) «Una experiència històrica: l'ensenyament català al País Valencià», *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 12, p. 77-90.
- PRADILLA, M. À. (2002) «La política lingüística contemporània al País Valencià», *Treballs de sociolingüística catalana*, 16, p. 101-119.
- SIMBOR, V. (1983) *Carles Salvador i Gimeno: una obra decisiva*, València, Diputació Provincial de València.
- STEPV (2011) *De l'entrebanc a la involució. Informe sobre l'ensenyament en valencià*. [<https://intersindical.org/llengua/informe2011>], últim accés 13 de gener de 2019.]
- (2016) *El valencià en l'ensenyament. Informe 2016*, València, STEPV. [http://intersindical.org/stepv/docs/informe_ensenyament_en_valencia_2016.pdf], últim accés 13 de gener de 2019.]
- TASA, V. & A. BODOQUE (2017) «Anglès contra valencià. La introducció del multilingüisme en el sistema lingüístic educatiu valencià», *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law*, 67, p. 129-144. [DOI: 10.2436/rld.i67.2017.2841.]
- TORRÓ, T. (2009) «El català a l'escola del País Valencià: dades i reflexions», *Treballs de sociolingüística catalana*, 20, p. 193-208. [DOI: 10.2436/20.2504.01.5.]
- UNESCO (1953) *The use of Vernacular Languages in Education*, París, UNESCO. [http://www.tolerancia.org/upimages/Manifiestos/unesco_1953_english.pdf], últim accés 20 de desembre de 2018.]
- XARXA CRUSCAT (2011) *Informe sobre la situació de la llengua catalana (2008-2009)*, Barcelona, Observatori de la Llengua Catalana. [<http://130.206.88.7/cruscat/web/informe/informe2008-09.pdf>], últim accés 20 de gener de 2019.]
- ZURRIAGA, F. (2004) «La Secció de Pedagogia de Lo Rat Penat de València. Un dels primers moviments de renovació pedagògica del al postguerra al País Valencià. Un país que anem construint», dins AA.DD., *Carme Miquel. Una mestra del País*, València, Saó, p. 25-39.